

A szövegtan kutatásáról és oktatásáról

5. Az általános szemiotikai szövegtan és szövegtani társtudományai

A második fejezet 1. táblázata „szövegtani társtudományok” megjelöléssel a következő tudományágakat sorolja fel: poétika, narratológia, retorika, stilisztika, esztétika. (Az, hogy miért nevezzük ezeket a tudományágakat „szövegtani társtudományoknak”, azt hiszem, nem igényel különösebb magyarázatot, ha az esztétika területe bővebb is annál, mintsem hogy egészében szövegtani társtudománynak minősíthetnénk.)

Ezekkel a tudományokkal kapcsolatban mindenekelőtt a következő két általános kérdést említjük meg:

1. kérdés: Mivel foglalkoznak a verbális szövegek (hagyományos értelemben vett) szövegtani társtudományai?

P. S. J.: Ez a kérdés azért lényeges, mert mind a mai napig nem történt eredményes kísérlet e tudományágak tárgyának (tárgyainak) olyan jellegű meghatározására, hogy annak alapján egymáshoz való viszonyuk kielégítő módon tisztázható lenne. Ha erre a kérdésre rövid választ kívánunk adni, a következőket mondhatjuk: beszélhetünk egy többé-kevésbé valamennyinek részét képező témakörrel, amit röviden „a szó- és gondolatalkatok elmélete” címmel illethetnénk (hogy itt a „közös részre” csak a legszembevetőbb példát említsem). Ehhez csatlakoznak azután az egyes tudományágakra sajátosabban jellemző olyan témaköri egységek, mint: a *poétika* esetében az irodalmi műnemek és műfajok témája; a *narratológia* esetében az elbeszélő szövegek felépítésének témája; a *retorika* esetében a meggyőző (a szónoki) beszéd témája; a *stilisztika* esetében a szerzőkre, szövegtípusokra és korokra jellemző stílusok (nyelvhasználati módok) témája; az *esztétika* esetében a legtágabban értelmezett (verbális) ’esztétikum’ mibenlétének a témája; valamennyi esetben az adott téma kutatása/leírása eszközeinek tárgyalását is magukban foglalva.

E kérdés mélyrehatóbb elemzéséhez nagyon tanulságos a *Világirodalmi Lexikon* vonatkozó szócikkeinek újraolvasása, azokat a ’tárgy-cél-módszer’ hármasszögéből vizsgálva.

B. Zs.: A verbális szövegek szövegtani társtudományaihoz mindenekelőtt annyit köz tudott, hogy valamikor léteztek külön „Poétika”, „Retorika” és „Stilisztika” elnevezésű tantárgyak és ilyen című tankönyvek is. Ha azt vizsgáljuk, hogy jelenleg mikor és hol fordulnak elő az iskolai oktatásban e társtudományok témái – kizárólag az említett három tudományágnál maradva –, általánosan azt mondhatjuk, hogy az említett társtudományok körébe sorolható ismeretek a 6–18 éves korosztályok magyar nyelv és/vagy irodalom tananyagának bármely iskolafokon – természetesen különböző mértékben, mennyiségben és az adott korosztálynak megfelelő megfogalmazásban – mindig részét képezték. Hosszabb ideig a legtöbb tankönyvben e társtudományok elméleti anyagának összefüggő, rendszerükben való ismertetése nem szerepelt – hogy miért, azt a későbbiekben látni fogjuk–,

legfeljebb legfontosabb fogalmaik meghatározásai a tankönyvek *Irodalomelméleti tárgymutatójában*. További eligazítást a tanulók, illetve a tanárok számára készült különböző segédletek nyújtottak, amelyek irodalmi és művelődéstörténeti szakkifejezéseket magyaráznak meg az irodalomelmélet, a poétika és a stilisztika tárgyköréből, illetve kiterjednek – többek között – az esztétika azon alapfogalmaira is, amelyek gyakran előfordulnak az iskolai tankönyvek szövegében. Lássunk erre két példát!

Alföldi Jenő Irodalmi fogalomtár (1) című könyvében – amely nemcsak meghatározásokat ad a szakkifejezésekről, hanem példákkal is bemutatja használatukat – a következőket olvashatjuk:

„*Poétika*: Költészettan. Az irodalmi művek, műfajok és formák tudománya, rendszere. Az irodalomelmélet egyik ága, mely az esztétikával is kapcsolatban van.

Retorika: Eredetileg: szónoklattudomány, beszédstilisztika, ékesszólás, a meggyőző, frappáns és hatásos érvelés tudománya vagy művészete. [...]

Stilisztika: A szóbeli, írásbeli vagy egyéb művészi és ismeretközlő kifejezőmódnak az eszközeit, ismérveit és törvényszerűségeit vizsgáló tudomány. A műelemzésnek az a része, amely nem a mű eredetét, keletkezésének történelmi és alkotói körülményeit vizsgálja elsősorban, hanem a műben rejlő hatóelemeket, a szerkezetet, formanyelvet, a benne érvényesülő egyéniséget, művészi hatásokat és utalásokat, a poétikai szabályok érvényesülésének módját, hangulatát, kifejezésbeli intenzitását és így tovább.”

A *Kelecsényi László Zoltán szerkesztette Középiszkolai irodalmi lexikon (2)* megfelelő címszavai alatt pedig a következőket találjuk:

„*Poétika*: Költészettan, az irodalmi művek, műfajok és formák tudománya, rendszere. A költészet elmélete, amelynek mi-benlétével, eredetével, fejlődésével, műfajaival, tartalmi, szerkezeti, formai sajátosságaival, nyelvi kifejezőeszközeivel foglalkozik.

Retorika: (-i jegyek) A görög-római kultúrában a szónoklat tudománya, a hatásos szónoki beszéd megalkotására és elmondására vonatkozó tudnivalók együttese. Később a prózai műfajok elméletével foglalkozó tudományt is jelentette. *A tudatosan tagoló, logikai-érzelmi elemeket harmonikusan egyesítő, a szövegépítés egészét figyelembe vevő, arányosságra törekvő eljárások stilisztikai eszköze is. A retorikai alakzatok gyakran érintkeznek stilisztikai alakzatokkal.

Stilisztika: a nyelvtudomány egyik ága, amely a nyelvi rendszer elemeit azok hatásos és célszerű felhasználása szempontjából vizsgálja. Nagyobb területei a stíluselmélet, -történet és -kritika.”

Ami a tankönyveket illeti, korábban – az 'egytantervűség' és 'egykönyvűség' idején – a tantervben meghatározott irodalomtanítási koncepciónak megfelelően ezek az elméleti fogalmak részben egy-egy adott évfolyam irodalmi anyagához rendeltlen jelentek meg, rendszerint külön fejezetként egy-egy, irodalmi alkotásokat tartalmazó témakör után.

Ami a tankönyveket illeti, korábban – az 'egytantervűség' és 'egykönyvűség' idején – a tantervben meghatározott irodalomtanítási koncepciónak megfelelően ezek az elméleti fogalmak részben egy-egy adott évfolyam irodalmi anyagához rendeltlen jelentek meg, rendszerint külön fejezetként egy-egy, irodalmi alkotásokat tartalmazó témakör után. Mintegy jelezve azt, hogy a tanítási-tanulási folyamat középpontjában az irodalmi alkotásnak kell állnia; az irodalomelméleti ismeretek feldolgozási módjának lényege, hogy az adott elméleti ismereteket a művekben kell felfedeztetni.

Mintegy jelezve azt, hogy a tanítási-tanulási folyamat középpontjában az irodalmi alkotásnak kell állnia; az irodalomelméleti ismeretek feldolgozási módjának lényege, hogy az adott elméleti ismereteket a művekben kell felfedeztetni. A négy osztályos középiskolák III. évfolyama számára készült (és jelenleg is használatos) *Magyar nyelv* pedig – ugyan-csak a tanterv előírásainak megfelelően – *A stílus, a stílusrétegek* és *A művészi nyelvhasználat sajátosságai* témakörökbe rendezve tartalmazza a stilisztikai ismereteket. (3)

Az új oktatási dokumentumokban – amelyek ma már lehetővé teszik különféle magyar nyelvi és irodalomtanítási koncepciók együttes jelenlétét az oktatásban – az eddigi gyakorlathoz képest jelentősebb szerepet kap például a retorika. Valamennyi különböző fel-fogású tanterv és a hozzájuk készült/készülő tankönyv(ek) ismeretével természetesen nem rendelkezhetünk, ezért ide illő példákat egy – e Beszélgetésben már említett tan-könyvcsaládból – vesszük.

Szende Aladár A magyar nyelv tankönyve középiskolásoknak című könyvében (4) *A Szövegtanhoz* és a *Stilisztikához* hasonlóan a *Retorika* is önálló fejezet.

A fejezetet *Babits Mihály* – a retorika jelentőségét fogarasi diákjainak 1909-ben meg-fogalmazott – gondolatai vezetik be, a retorika meghatározása pedig a következő: „A re-torika: szónoklattan. A szó görög eredetű. A rétor a régi görögöknél és rómaiaknál az ékesszólás mestere és tanítója volt. *Arisztotelész* szerint a retorika a beszéd művészete, egyben olyan mesterség, amely a rétor képessé teszi a meggyőzésre. A legnagyobb ró-mai szónok, *Cicero* pedig a retorikát így határozta meg: »Művészies módja a beszédnek, amelynek feladata a meggyőzés.«”

A tankönyvhöz készült Módszertani útmutatóban (5) az adott fejezettel kapcsolatosan ezt olvashatjuk: „A tankönyv újító törekvéseinek egyike ennek a témának diszciplináris színvonalú tárgyalása. Nagy és régi hagyomány kötelez napirendre tűzésére a középisko-lában úgy is mint a poétikával párhuzamba állítható, tehát prózaelméleti stúdium. A szö-vegtani és a stilisztikai fejezetek anyaga ugyanis egyaránt kölcsönösségi viszonyban van a retorikával. Az első mint a közlendő tartalom hibátlan szerkesztését érvényesítő sza-bályrendszer, a második mint a szónok szándékának megfelelő nyelvi anyag alkalmazá-sának több szempontú és érzékenyen hozzásimuló módjának stúdiuma. Mindkettő támo-gatja ugyanis a szónokot a meggyőzésben.”

2. kérdés: *Mivel foglalkozzanak (mivel kell, hogy foglalkozzanak) a multimediális szö-vegek szövegtani társtudományai?*

P. S. J.: Ez a kérdés azért lényeges, mert tekintettel arra, hogy a humán kommunikáci-óban létrehozott és befogadott szövegek jelentős hányada multimediális szöveg, ezek nem verbális összetevőinek poétikai, retorikai, narratológiai, stilisztikai, esztétikai as-pektusaival is foglalkozni kell. Erre a kérdésre a legáltalánosabb szinten az a válasz ad-ható, hogy ezek a társtudományok egyrészt azt kell vizsgálják, hogy a multimediális szö-vegek nem verbális összetevőiben milyen, a verbális szövegekre jellemző poétikai, re-torikai stb. elemekkel/struktúrákkal analóg elemek/struktúrák találhatók, másrészt azt, hogy melyek a *kizárólag* multimediális szövegekre jellemző poétikai, retorikai stb. ele-mek/struktúrák. Az utóbbi időben egyre több olyan tanulmány/könyv lát napvilágot, amely ezekkel a kérdésekkel foglalkozik, amin nem csodálkozhatunk, látva például a vi-zuális elemek mind jobban növekvő szerepét mind a nyomtatásban megjelenő publikáci-ókban, mind az elektronikus/telematikus kommunikációban, hogy a filmről és a televízi-óról ne is beszéljünk.

B. Zs.: Szövegek nem verbális összetevőinek megfigyeltetésére a korábbi tankönyvek-ben is találhatunk ilyen utalásokat, mint például: „Az írói helyesírás érintkezik a látható nyelv más sajátosan szépirodalmi formáival, az íráskép sokféle egyéni eszközével: sor-hosszúság, strófászerkezet, betűtípusok, kiemelések stb. Ezen a ponton érintkezik az írás-mód stilisztikájával a képvrs.” (6)

A közoktatás új alaptanterve műveltségi területek szerint rendezi el a 6–16 éves korosztály számára tanítandó tananyagot és a követelményeket. A multimediális szövegek összetevői megfigyeltetésének, rendszerezésének, megértésének követelményeit nemcsak az „Anyanyelv és irodalom”, hanem a „Művészetek” műveltségi terület „Vizuális kultúra” és „Mozgókép-kultúra és médiaismeret” fejezetei is tartalmazzák.

A médiaismereteket például egy, a közelmúltban megjelent *A világfa körül. Irodalom, népraíz, médiaismeret 10–11 éveseknek (7)* – egyébként tematikus elrendezésű – tankönyv a következőképpen vezeti be *Modern világunk médiái* címmel: „Mindenekelőtt magyarázzuk meg a médium szót. A jelentése: közvetítő. Láttuk, hogy valamely ismeret, gondolat közvetítője lehet maga az ember: tehát a szóbeliségben az ember a médium. Lehet a közvetítő – az írás, a nyomtatás révén – a könyv, az újság, a plakát, a képregény. Ezek a nyomtatott médiumok. Korunkban azonban talán még a nyomtatott médiumoknál is nagyobb szerepet kezdenek el játszani azok a készülékek, amelyek elektromos töltésű részecskékként működve közvetítik az információkat. Ezeket elektronikus médiumoknak nevezzük. Ide soroljuk a rádiót, a magnetofont, a televíziót, a videót, a számítógépet, valamint a belőlük alkotott rendszereket. A nyomtatott és az elektronikus médiumok nagy részét tömegkommunikációs médiumoknak [...] mondjuk, mert lehetővé teszik, hogy sok-sok ember kerüljön kapcsolatba – ún. kommunikációs viszonyba – közeli vagy távoli politikai eseményekkel, hírekkel, irodalmi, képzőművészeti, zenei alkotásokkal, a színházzal, a tánccal, a filmmel. Mindezt vagy az eseménnyel egyidőben, vagy rögzített formában tárják elélnk...”

Ugyanebben a tankönyvben a *Képversek* címszó alatt a következőket találjuk: „A könyvnyomtatás elterjedésének természetes következménye volt, hogy a szavak, verssorok, versszakok írott képe szinte önálló jelentéssel gazdagította a szöveg által hordozott értelmet. [...] Az ókortól napjainkig népszerű – bár nem túl gyakori képverseknek az a jellemzőjük, hogy külső alakjuk megmutatja a vers témáját...”

Lássuk ezek után – a társtudományok között egy lehetséges ’munkamegosztás’-t feltételezve –, hogy közelebbről mivel is kellene foglalkozniuk a *verbális* szövegek többé-kevésbé *autonómnak* tekinthető társtudományainak.

3. kérdés: Mi kellene legyen a tárgya, célja és módszere a szó- és gondolatalakzatok (autonóm) elméletének?

P. S. J.: A válasz erre a kérdésre egyidejűleg könnyű is meg nehéz is. A ’szó- és gondolatalakzatok’ vizsgálata a poétika és a retorika keretében több évezredes múltra tekinthet vissza, és kezdettől fogva tárgyát képezte a stilisztikai elemzésnek is, ami azt jelenti, hogy ezekre az elemekre/struktúrákra vonatkozóan az idők folyamán nemcsak hatalmas ismeretanyag halmozódott fel, hanem igen kiterjedté vált vizsgálatuk szempontjainak panorámája is.

Ennek alapján viszonylag könnyű eldönteni, hogy mi legyen a *tárgya* ennek a szövegtenai társtudománynak: egyrészt a ’figurális’ (a nem betű szerinti értelemben vett/veendő) ’szóalakzatok’, másrészt a verbális kommunikációban nemcsak a szavak, szintagmák és mondatok szintjén, hanem a több szövegmondatból álló szövegek szintjén is alkalmazható ’gondolatalakzatok’ struktúrái.

Célja az kellene legyen, hogy olyan ismereteket foglaljon rendszerbe, amelyeket valamennyi más társtudomány célkitűzésének megfelelően használhat. Más szóval: vonatkoztasson el – amennyiben lehetséges – mindazoktól a tulajdonságoktól, amelyek az egyes hagyományos társtudományokon belül ezekhez az alakzatokhoz mint ’társtudományspecifikus tulajdonság’-ok tapadtak. Hogy ez miképpen valósítható meg, erre a kérdésre a válasz már nem könnyű.

Az előbbiekből a *módszerre* vonatkozóan az következik, hogy ez a módszer a szó legszorosabb értelmében (leíró) nyelvi szintaktikai-szemantikai kell legyen. Hogy ezekhez

az alakzatokhoz milyen körülmények között, milyen poétikai, retorikai, stilisztikai jegyek (értékek) járulnak/járulhatnak, ezt kimutatni majd az egyes autonóm szövegtani társtudományok feladatainak egyike lesz.

B. Zs.: Utaltunk már arra, hogy a vonatkozó elméleti ismeretek tanítása megoszlik a magyar nyelv és irodalom tantárgy két része között, így az 'alakzatok'-é is. Az alakzatokról általában a magyar nyelv óráin szerezhetnek ismereteket a tanulók, például a négy osztályos középiskolák III. évfolyamán *A nyelvi elrendezés a művészi nyelvhasználatban* tankönyvi fejezet (8) „az alakzatok”, „az ismétlés változatai”, „a halmozás és fokozás”, „a gondolatritmus”, „az ismétléssel érintkező alakzatok”, „az ellentét”, „a kihagyás, csökkentés”, „a felcserélésre, helyettesítésre épülő alakzatok” és „az alakzatok hatása” címszavak köré rendezve tárgyalja ezeket az ismereteket. Egy másik tankönyv *Szövegstilisztika* témaköre *Stilisztikai alakzatok* fejezete tartalmazza a paralelizmusokra, a fokozásra, az ismétlésre, az ellentétre stb. vonatkozó ismereteket. (9) Irodalomórákon pedig egyrészt egyes középiskolai tankönyvek *Művészet, valóság, érték*, illetve *Művészet és valóság* (10) című, a tankönyvsorozatot bevezető fejezeteiből, másrészt – a továbbiakban – induktív módon, az adott évfolyam adott irodalmi alkotásainak tárgyalásakor az arra legjellemzőbb alakzatok értelmezésével.

*

Feltételezve a szó- és gondolatalakzatok (autonóm) tudományágának létezését, vizsgáljuk most meg röviden azokat a kérdéseket, amelyek a többi szövegtani társtudományt érintik. Úgy tűnik, hogy azok csoportján belül három, egymástól jól elkülöníthető alcsoportot különböztethetünk meg. Az egyikbe a tipológiai jellegű társtudományok sorolhatók, a másodikba a stílus aspektusaival, a harmadikba az esztétikai értékekkel foglalkozók. a továbbiakban ezeket az alcsoportokat vesszük sorra. Jóllehet ezeknek az alcsoportoknak a tárgyalásánál is elsősorban a verbális szövegek állnak figyelmünk középpontjában, ezek a társtudományok céljukat, tárgyukat és módszerüket a multimediális szövegek vizsgálatára is ki kell terjesszék.

4. kérdés: *Melyek a tipológiai jellegű szövegtani társtudományok, és mik azok globális feladatai?*

P. S. J.: Ezeknek a társtudományoknak a tartományán belül is célszerű lenne egy olyan 'tipológiai alaptudományág'-at létrehozni, amely úgy foglalná rendszerbe a szövegmegformáltság típusaira vonatkozó általános alapismereteket, hogy azok bármely olyan 'speciális szövegtípus vizsgálatára létrehozott tipológiai tudományág'-ban alkalmazhatók lennének, mint például az irodalmi művekkel foglalkozó *poétikában*, a legáltalánosabban értelmezett – a közérdekű élőszóbeli megnyilvánulás valamennyi formájával foglalkozó – *retorikában* stb.

A tipológiai alaptudományág a leíró, az elbeszélő, az érvelő, a dialogikus stb. szövegtípusok formai és szemantikai megformáltságának jellemző jegyeit kellene, hogy rendszerbe foglalja, úgy, hogy ne hivatkozzon közvetlenül sem irodalmi, sem retorikai, sem ezekhez hasonlóan más speciális jellegű művekre. (Hogy legalább egy példát említsék, az elbeszélő szövegtípust illetően csak az általános narratíva kérdéseit tárgyalja, a folklorisztikai, a bibliai, az irodalmi stb. narratívaét ne.) Meggyőződésem szerint erre azért is szükség lenne, mert például az, hogy egy szöveg irodalmi-e vagy sem – különösképpen ami a modern és a posztmodern irodalmi műveket illeti –, nem vagy nem kizárólagos jelleggel 'inherens' (nem belső) tulajdonsága egy adott szövegnek.

Egy ilyen tipológiai alaptudomány köré szerveződve

– a *poétika* egyrészt az 'irodalmisság' fogalmának tisztázásával (definiálásával) kellene, hogy foglalkozzon, másrészt az egyes irodalmi műnemek/műfajok kérdéseivel;
– a *retorika* egyrészt a 'közérdekű élőszóbeli megnyilvánulás' fogalmának tisztázásával (definiálásával) kellene, hogy foglalkozzon, másrészt az egyes retorikai műnemek/műfajok kérdéseivel; (11)

– a többi speciális tudományágat ezek analógiájára kellene felépíteni.

A 'kommunikáció-szituációk' általános kérdéseinek vizsgálatát mind a tipológiai alaptudományág, mind a speciális tipológiai tudományágak esetében, úgy gondolom, célszerű lenne egy általános szövegten feladatkörébe utalni.

B. Zs.: A szövegumformáltság típusaira vonatkozó általános alapismeretek tanítását illetően lényegében a már elmondottakat kellene megismételünk.

A *poétikai* ismeretek elsajátítására napjainkban azonban – éppen a kibővült tankönyvkinálat következtében – használatosak már olyan tankönyvek is, (12) amelyek nem irodalomtörténeti elrendezésűek, hanem a műnemek (*Líra, dráma, epika*) szerint rendezik el a tananyagot, és hasonlóan induktív módon az elméleti ismereteket egy-egy adott irodalmi alkotás kapcsán.

S hogy e sokszínűsége még egy példát említsünk, a *Beavatás. Irodalom- és szövegértelmezés* című tankönyv *Bevezetőjében* a következők olvashatjuk: „...nem a művek keletkezésének időrendjét tekinti elsődleges és kizárólagos tananyagelrendezési elvnek, hanem jórészt úgynevezett problémacentrikus tanítási egységekből (modulokból) áll, amelyek a szövegköziség elvére épülnek... A modulok többsége – az ellipszishez hasonlóan – két fókusz köré épül. Ezek egyike valamilyen erkölcsi, lélektani, eszmetörténeti kérdés. A másik fókusz egy műfajelméleti, poétikai jellegzetesség alkotja. [...] Az utóbbiban, a poétikai képességfejlesztő fókuszban novellaelemzési modellek, a komikum forrásai és válfajai, az eposz, illetve a komédia műfaji konvenciói, az utalás és az utánzás, az óda műfaji sajátosságai stb. állnak. A két fókusz együttesen határozza meg az egy anyagrészbe kerülő műveket és az értelmezésüket elősegítő tevékenységeket.” (13)

Ami a *retorikát* illeti, a közérdekű élőszóbeli megnyilvánulás fogalmának tisztázása, illetőleg az egyes retorikai műnemek/műfajok oktatása ugyancsak a magyar nyelv tantárgy tananyagaként jelenik meg. Például, a már említett, a négyosztályos gimnáziumok III. osztálya számára készült tankönyv ezeket az ismereteket ilyen fejezeteiben tárgyalja, mint *A társalgási stílus, A tudományos és szakmai stílus, A publicisztikai stílus, Közéleti írásbeliség: a hivatalos stílus, Közéleti szóbeliség: előadói (szónoki) stílus*. Ebben a tankönyvben az említett fejezeteket különböző szövegekhez kapcsolt megfigyelési feladatok vezetnek be, ezeket követi az éppen tárgyalt fogalom magyarázata, illetve az adott fogalomhoz tartozó műfajok és jellemzőik felsorolása. Egy másik, ugyancsak az középiskolai oktatáshoz készült tankönyv pedig az írásbeli megnyilvánulásokra vonatkozó ismereteket lényegében az előbbihez hasonló elrendezésben ilyen alcímek alatt tárgyalja: *Hogy ír a közélet tollforgatója, a publicista?*, vagy *A tudományok és a szakmák nyelvi műhelyében*, az élőszóbeli megnyilvánulásokat pedig *Retorika* című fejezetében, kronologikus sorrendben, a *Halotti beszédtől* egészen napjainkig. Minthogy ez utóbbi könyv egy tankönyvcsalád része, az elméleti ismeretekhez kapcsolódó kérdéseket és feladatokat külön kötet (14) tartalmazza, illetve az érdeklődő diákok további részletesebb információkat a tankönyvcsaládnak ezt a tananyagrészt kiegészítő, úgynevezett modul-tankönyvből nyerhetnek. (12)

*A poétikai ismeretek
elsajátítására napjainkban
azonban – éppen
a kibővült tankönyvkinálat
következtében – használatosak
már olyan tankönyvek is,
amelyek nem irodalom-
történeti elrendezésűek,
hanem a műnemek (Líra,
dráma, epika) szerint rendezik
el a tananyagot, és hasonlóan
induktív módon az elméleti
ismereteket egy-egy
adott irodalmi alkotás
kapcsán.*

5. kérdés: Milyen jellegű szövegtani társtudomány a stilisztika, és melyek globális feladatai?

P. S. J.: Mindenekelőtt azt szeretném hangsúlyozni, hogy amíg mind a tipológiai alaptudományág, mind a speciális tipológiai tudományágak (poétika, retorika stb.) nagyrészt olyan ismereteket foglalnak rendszerbe, amelyek a szövegmegformáltság szövegtani elemzése folyamán alkalmazásra kerülnek, a stilisztika olyan ismereteket rendszerez, amelyek alkalmazása a szövegmegformáltság szövegtani elemzésének eredményeire épülnek. Többek között ezzel magyarázható egyfelől, hogy a poétikát és a retorikát a szövegtan előfutáiraiként szokás emlegetni, másfelől pedig, hogy a stilisztika sokszor a szövegtannal konkuráló tudományág formájában jelentkezik. A szövegtan és a stilisztika kapcsolatát illetően más megvilágításban azt mondhatjuk, hogy amíg a szövegtan elsődlegesen értelmező, a stilisztika elsődlegesen értékelő jellegű, akkor is, ha egyik is, másik is megmarad a leírás szintjén.

A stilisztika egyrészt olyan általános kérdésekkel kell foglalkozzon, mint a stílus mibenlétének meghatározása, másrészt olyan kérdésekkel, amelyek egy-egy mű, egy-egy alkotó, valamint egy-egy korszak stílusa elemzésének és leírásának alapkérdései.

B. Zs.: Az előző kérdésekre adott válaszokban már érintettük, hogy a stilisztikai ismeretek tanítását az adott tantervi koncepció a négy osztályos középiskolák III. évfolyama magyar nyelvi tananyagául írta elő. Következésképpen a stilisztika általános kérdéseinek (*A stílus, a stílusrétegek, A művészi nyelvhasználat sajátosságai*) elsajátíttatása a magyar nyelvi órákon, az egy-egy mű, alkotó, illetve korszak stílusának megismertetése az irodalomórákon történt/történik. Újabban készültek olyan középiskolai tankönyvek, amelyek a tananyag elsajátíttatását nem kötik meghatározott évfolyamhoz. Ilyen például Szende Aladár középiskolásoknak szóló tankönyve, amelyben a *Stilisztika* is önálló fejezetként jelenik meg, mintegy lehetőséget kínálva a tanárok számára, hogy az egyes fogalmakat, ismereteket (*Mi a stílus?, Stílusrétegek, Stilisztikai alakzatok, Stílustörténet* stb.) összefüggésükben is és egy-egy adott mű esetében is akkor tárgyaljanak (vagy újra tárgyaljanak), amikor annak szükségét érzik.

Az e tankönyvcsaládhoz készült kiegészítő (modul-)tankönyv (16) bevezetőjében a szerző megjegyzi: „A stilisztika fontosságát mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy nélküle semmilyen közlés (kommunikáció) nem képzelhető el, és hogy egyáltalán nem elhanyagolható szerepe van a szépirodalmi művek megszületésében. A stílus tudománya, a stilisztika meg éppen mostanában teljesebbé válik: a szövegnek és az élőbeszédnek a modern szempontú (pragmatika, szociolingvisztika, beszédaktus-elmélet stb.) tanulmányozásával. ...teljes stilisztikáról nem lehet szó, de a stilisztika teljes problematikájáról igen. [...] Céлом, hogy diákjaink e kis kötet felhasználásával meglássák a nyelvi-stilisztikai problémákat, hogy elsajátítsák a nyelvi-stilisztikai gondolkodást, és meg is szeressék a stilisztikát, ezt a sokfelé mutató, az oly fontos olvasást elősegítő, továbbá gondolataink, érzéseink megfelelő kifejezését is szolgáló tudományágot. [...] Végül szeretném remélni, hogy tanáraink is legalább indíttatást merítenek belőle egy-egy stilisztikai kérdéssel való elmélyültebb foglalkozásra.”

6. kérdés: Milyen jellegű (szövegtani) társtudomány az esztétika, és melyek a globális feladatai?

P. S. J.: A kérdésben szereplő „szövegtani” jelző zárójelbe tétele azt kívánja jelezni, hogy az esztétika területe jóval tágabb annál, mintsem hogy elsődlegesen szövegtani társtudománynak lehetne tekinteni.

Irodalmi művekkel kapcsolatban ezért például ’irodalomesztétiká’-ról szokás beszélni, amelyet a *Világirodalmi Lexikon* a következő módon határoz meg: „...az általános esztétikának specifikusan irodalmi művekkel foglalkozó ága, területe: az irodalmi alkotásoknak mint a művészi produktumok egy fajtájának, ill. formájának a mibenlétére vo-

natkozó általános nézeteknek (tudományos megállapításoknak, föltételezéseknek, elképzeléseknek) a rendszere.”

Általánosabb értelemben természetesen nemcsak az irodalmi művekkel kapcsolatban beszélhetünk 'esztétiká'-ról, hanem bármely szövegtípushoz tartozó szövegekkel kapcsolatban is; egy szónoki beszédnek vagy tudományos esszének éppúgy tulajdonítható esztétikai érték, mint egy-egy irodalmi műnek.

Ennek következtében – hasonlóan az általános értelemben vett szövegstiliztikával kapcsolatban elmondhatókhöz – a szövegstiliztikával kapcsolatban is elmondható, hogy az egyrészt olyan általános kérdésekkel kell foglalkozzon, mint a szövegesztétika mibenlétének a meghatározása, másrészt olyan kérdésekkel, amelyek egy-egy szöveg, egy-egy alkotó, valamint egy-egy korszak esztétikája elemzésének és leírásának alapkérdései.

B. Zs.: Ami az esztétikai ismeretek iskolai oktatását illeti, általában azt mondhatjuk, hogy ezeket az ismereteket az irodalomtörténeti koncepciójú tantervek szerint készült irodalomtankönyvek egyrészt általánosan, illetve az évfolyamonkénti egy-egy irodalomtörténeti korszakot (más művészeti ágakra is kitekintő) bevezető fejezeteikben tárgyalják.

Ha pedig figyelembe vesszük a vitaanyagként megjelölt *A magyar nyelv és irodalom általános érettségi vizsgakövetelményei* című dokumentumot, látni fogjuk, hogy a nem is távoli jövőben az esztétikai ismeretek tanításában is minden bizonnyal változásnak kell bekövetkeznie. Ez a dokumentum ugyanis a magyar nyelv és irodalom tantárgyra vonatkozóan is folytatja, továbbépíti, szélesíti az alaptanterv (1–10. évfolyam) általános és részletes követelményeit, s így szolgáltat alapot a felső középiskola (11–12. évfolyam) tanterveinek, tananyagának kialakításához. A témakörökbe rendezett érettségi vizsgakövetelmények között az esztétikai ismeretek tanítása nagyobb hangsúlyt kap – lásd például: „A művekben közvetített esztétikai, világszemléleti, erkölcsi és szociális értékek felismerésének képessége feltételezi a szépirodalom eszköztárának fogalmi ismeretét”; „Egy-egy korszak különböző művészeti ágainak (zene, építészet, képzőművészet, színház, filmművészet) azonosságai és kölcsönhatásai; világszemlélet, filozófia, életforma koronkénti meghatározottságai és művészi megjelenései.” (13)

P. S. J.: A szövegtani társtudományok fenti tárgyalásának befejezéseként röviden a következőket kívánom összefoglalóan kiemelni:

- célszerű lenne a hagyományos értelemben vett poétika, retorika, stilisztika, (irodalom)esztétika tárgyát, célját és módszerét vizsgálat tárgyává tenni, annak érdekében, hogy a szó általánosabb értelmében vett szövegtani társtudományok területei egyértelműen körülhatárolhatóak legyenek;

- egy ilyen vizsgálat eredményeként a szövegtani társtudományok rendszere például a következő tudományágakat tartalmazhatná:

- általános szövegtipológia,
- a szó- és gondolatalakzatok általános jelentéstana,
- az egyes szövegtípusok 'poétiká'-ja,
- az egyes szövegtípusok 'retoriká'-ja,
- ... (tisztázandó, hogy esetlen milyen más – a poétikával és a retorikával analóg – speciális szövegtani társtudomány létrehozása szükséges/kívánatos),
- az egyes szövegtípusok 'stilisztiká'-ja,
- az egyes szövegtípusok 'esztétiká'-ja,

ahol „az egyes szövegtípusok” kifejezés a multimediális szövegek különféle típusaira is vonatkozik.

B. Zs.: A fentiekkel kapcsolatban a következőket szeretném megjegyezni: Ha ez eddigi változások (a különböző helyi tantervek, tantárgyi programok, egyre szélesedő tankönyvkiadás stb. együttes jelenléte az oktatásban), valamint az ezt követően életbe lépők (például a csak érintőlegesen, de említett érettségi vizsgakövetelményeknek az eddigi gyakorlathoz képest jelentős változása) a közös hagyományok megőrzése mellett lehető-

vé teszik különböző felfogású tanítási koncepciók érvényesülését tantárgyaink esetében is, megfontolandónak tartanám – különös tekintettel a 11–12. osztályok tananyagának megtervezésére – egy összefoglaló jellegű tankönyvben kísérletet tenni *valamennyi* itt tárgyalt 'szövegtani társtudomány' együttes és egymással összefüggő bemutatására.

Egy ilyen összefoglalás minden bizonnyal jó szolgálatot tenne az alapfogalmak különböző évfolyamokon, különféle kontextusokban (és talán nem is mindig ugyanabban az értelemben) használt rendszere tisztázásának.

Jegyzet

- (1) ALFÖLDY JENŐ: *Irodalmi fogalomtár*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp. 1993.
- (2) *Középiskolai irodalmi lexikon*. Szerk.: KELECSÉNYI LÁSZLÓ ZOLTÁN. Corvina, Bp. 1994.
- (3) HONTI-JOBBÁGYNÉ: *Magyar nyelv III. osztály*. Tankönyvkiadó, Bp. 1994.
- (4) SZENDE ALADÁR: *A magyar nyelv tankönyve középiskolásoknak*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp. 1993.
- (5) SZENDE ALADÁR: *Módszertani útmutató A magyar nyelv tankönyve középiskolásoknak című könyv használatához*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp. 1994.
- (6) HONTI-JOBBÁGYNÉ: *Magyar nyelv...*, i. m.
- (7) BODA EDIT: *A világfa körül. Irodalom, néprajz, médiaismeret 10–11 éveseknek*. Heliikon, Bp. 1996.
- (8) HONTI-JOBBÁGYNÉ: *Magyar nyelv...*, i. m.
- (9) SZENDE ALADÁR: *A magyar nyelv...*, i. m.
- (10) MOHÁCSY KÁROLY: *Irodalom I*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp. 1988.
- (11) WACHA IMRE: *A korszerű retorika alapjai I–II*. SZEMIMPEX Kiadó, Bp., é. n.
- (12) GRÜLL-KORSÓS-TURGONYI-VALACZKA: *Líra, dráma, epika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp. 1994.
- (13) ARATÓ LÁSZLÓ-PÁLA KÁROLY: *Beavatás. Irodalom és szövegértelmezés*. Keraban Kiadó, Bp. 1995.
- (14) SZENDE ALADÁR: *Gyakorlatok és feladatok A magyar nyelv könyve középiskolásoknak című könyvhöz*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp. 1996.
- (15) SZATHMÁRI ISTVÁN: *Stílusról, stilisztikáról napjainkban*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp. 1994.
- (16) Ua.
- (17) *A magyar nyelv és irodalom általános érettségi vizsgakövetelményei*. Vitaanyag. MKM, Közoktatásfejlesztési Főosztály, Bp. 1997. március

Irodalom

A szövegtani kutatás diszciplináris környezetéhez lásd: *Szemiotikai szövegtan 9.*, JGYTF Kiadó, Szeged 1997.